

**MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTOK
A TEMESKÖZBEN
A TÖRÖK VILÁGBAN**

IRTA :

Dr. JUHÁSZ KÁLMÁN

C L U J

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RT. NYOMÁSA

1935.

**MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTOK
A TEMESKÖZBEN
A TÖRÖK VILÁGBAN**

IRTA :

Dr. JUHÁSZ KÁLMÁN

8204

C L U J

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RT. NYOMÁSA

1935.

Közigazgatás.

Az uralomra jutott török egy csapásra véget vetett a leigázott népek élete folyásának. Szétzúzta a hatalma alá hajtott lakosok eddig-elé összetartó keretét, és ezzel összetörvén azokat a félezredes kapcsolatokat, amelyek őket Nyugat-Európával összekötötték, egy fordulás alatt helyükbe új intézményeket erőszakolt rájuk, amelyek ezeknek époly idegenek voltak, mint a hódítók arab perzsa-szellemmel telített lelki-világa.¹ Az elszigeteltségükben szétrebbent, gyámoltalan ráják soraiban a török vallási törvényekből fakadó új rendelkezések nagyobb romlást vittek véghez, mint a muzulmán éles kardja, pusztító tűzcsöve és sóvár prédálására a háborúban, minthogy nem a fegyveres küzdőket fenyegették halállal, életveszélyekkel vagy hirtelen pusztulással, hanem a fennállott jogrend fitymálásával, a jogbiztonság elzüllesztésével és a hódoltság egész tartama alatt állandóan folytatott jogfosztással lassú elnyomorodásnak tették ki a legyőzött és minden vagyonából kiforgatott egész lakosságot.²

Az új rendszer megváltoztatta a Temesköz térképét, mert más irányt adott a gazdasági és szellemi életnek. Régi nevezetes városai eddigi jelentőségüket elvesztették, míg jelentéktelen helyek hadi, ipari, és kereskedelmi fontosságot nyertek.³ Csanád püspöki székváros megfosztatott évszázados hírességétől, viszont Temesváron kívül Lippa, Jenő, Csatád, Sebes, (Karánsebes) „váarak“, valamint Lugos, Facsád, Pancsova, Denta, Orsova, Mehádia, Csákova, Iktar,⁴ továbbá Sós és Boksán⁵ „palánkok“⁶ nevezetes katonai állásokká emelkedtek.⁷

¹ *Fekete Lajos*: A hódoltság-kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei. „*Hadtörténelmi Közlemények*“. Budapest 1930. 1. l.

² *Salamon*, Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1886, 174.

³ *Fekete*, id. h.

⁴ Rendelet 1664 május 7–16. és 1664 június 15–24. *Fekete Lajos*: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltárai anyaga. *Levéltári Közlemények*. Budapest, 1929, évf. 79. l. 217. sz., 5. l. 237. sz.

⁵ A török oklevélben „Sarde“ és „Bofese“. (Idézett 1664 június 15–24-i oklevél. *Berlini és drezdai gyűjtemények* 237. sz.)

⁶ A palánkok az ágyúgolyók felfogására szolgáló kisebbszerű erősségek voltak a többnyire mély árkok döngölt talajába vert kettős sövényből állottak.

⁷ Sarde és Bofese helységek azonosítását Dr. *Milóia Joachim* professzor úrnak, a Bánáti Múzeum igazgatójának köszönöm.

A régi feudalizmus megszűntével, az arra felépített közigazgatás és társadalmi rend hamarosan összeomlott.⁸ A Temesköz külön tartomány (*ejalet, vilajet, pasalik, beglerbejség*) lett. Élén a beglerbej, két lófarkú pasa állott, aki a katonai és polgári kormányzatot vezette. Székhelye Temesvár volt. Az ejalet több kerületre (*szandzsák, liva*), mégpedig a temesvári, csanádi, becskerek, csákovai, pancsovai, lippai, újmoldvai, orsovai és jenőire⁹ osztatott, de számuk időnként változott.¹⁰ A szandzsák több járásra, *kazá*-ra, ezek ismét több körzetre, *náhiyé*-re oszlottak.

E felosztás szintén hűbéri, tehát katonai alapon történt. Minthogy a már Urchán szultántól (1356—59) szervezett lovasság (*szpáhi*) örökös hadkötelezettségének jutalmául a meghódított területeken jobbágyi javadalmakban részesült, a szandzsákot, mint katonai kapitány a bej kormányozta. Kisebb erődített helyeken, aminő volt Versec, Gyarmata, Kubin, Becskerek, Becse, Orsova, Horom, amely hatalmas védőlöveitől Ujpalánkáknak neveztetett,¹¹ szintén tisztek vezették az igazgatást.¹² A temesvári beglerbej (*mir-i-miram*, tartományi főkormányzó) alá rendelt *alajbej* (ezredes), *cseribasa* (kapitány), *szürüdsi basa* (hadnagy), *szubasi basa* (örmeister) ugyancsak szpáhik lévén, hűbérbirtokokat nyertek.¹³ Ezek mellett működött a *kádi*, aki nemcsak a polgári, büntető és egyéb egyházi ügyekben bíraskodott, hanem a hozott ítéleteket végrehajtotta, továbbá a *mufti*, aki az egyházi teendők elvégzésén kívül szintén közigazgatási, de igazságszolgáltatási — mai értelemben vett perenkívüli — ügyekben is eljár. A közigazgatás ugyanis nem volt az igazságügytől elkülönítve és a vallásüggyel együtt egy gyökértől eredt, a Korántól. Hisz még a mult században is csak az léphetett Törökországban a jogi pályára, aki betéve tudta a Koránt, amelyet a mozlimok mindvégig mint valamennyi dogma és jogszabály foglalatát tiszteltek. Minthogy a Korán csak mozlimeket ismert, a Bánságban életbeléptetett új intézmények csak a mohamedán lakosság érdekeit tartották szem előtt. A rájákat illetően a közigazgatási működés kimerült abban, hogy őket az állami szükségletek fedezésére szolgáló eszközök előteremtésére szorították. Az egyenlőség elve abban nyilvánult meg, hogy a mohamedánok mind egyenlők voltak a szabadságban, a ráják pedig rangra és vérségre való tekintet nélkül mindnyájan osztozkodtak

⁸ Hóman-Szekfű, V. 21.

⁹ Borovszky: Temes vármegye története 334—335. *Szilágyi*: A magyar nemzet története V. 275. — *Jenő* oly jelentékeny határvár volt, hogy olykor az egész tartomány „jenői ejalet”-nek neveztetik és Temesvár is mint az említett ejaletben fekvő vár fordul elő. (V. ö. a „jenői ejalet” kádijaihoz és várai parancsnokaihoz intézett, idézett 1664 június 15—24-i szultáni rendeletet. *Berl. és drezd. gyűjti.*, id. h. 81. l. 237. sz.)

¹⁰ Szeged a török igazgatás szerint nem a temesvári ejaletbe, hanem a budaiba osztatott be.

¹¹ Böhm: Új-Palánka multja és jelene. *Tört. és Rég. Ért.* 1879, 174.

¹² Borovszky, id. h. *Szilágyi*, V. 275.

¹³ Hóman-Szekfű, V. 25. Annak idején oly ismert nevek voltak ezek, mint ma a finánc, vagy a zsandár. (Salamon, id. h. 124.)

a szolgaságban.¹⁴ A hajdani kiváltságos előkelőségek helyét a beglerbej és a nagyobbbrangú szpáhik foglalták el.¹⁵

A legújabb levéltári kutatások kiderítették a török igazgatásnak szinte hihetetlen centralizált voltát. Minden jogviszonyt a központi hivatalokban intéztek el s a döntést mindig szultáni rendelet alakjában a padisah nevében hozták. Még az olyan dűbádság is, amelyet ma vég-sőfokon a községi bíró végez, felterjesztetett a magas portához s szultáni határozattal intéztetett el.¹⁶ Bodrog lakosai közvetlenül a szultánhoz fordultak a beglerbej, a szandzsákbej és más tisztviselők ellen emelt ama panaszukkal, hogy ezek őket a fenlaki híd tatarozására akarták szorítani, holott ők nem a fenlaki, hanem a temesvári járáshoz tartoztak és hogy azonkívül vajat és fát követeltek rajtuk.¹⁷ Az ipeki (pétyi) görög ortodox pátriárka szintén közvetlenül a szultán elé terjeszti azt a panaszát, hogy Temesvárt — a török oklevél szerint — „a hitetlenektől” törvényszerűen beszedett adópénzt, erővel elvették tőle.¹⁸ Egyenesen a szultán parancsolja meg¹⁹ Hadsí Musztafa pasának, Temesvár parancsnokának: „Adj a felügyeleted alatt lévő állami pénzből Dsáfer pasának kölcsönképez ezer oroszlanos piaszttert és végy tőle erről pecsétetes elismerőlevelet”.²⁰ Ugyancsak a szultánt foglakoztatják a temesvári löpor-malom ügyei. 1667 augusztus 28-án I. Mohamed szultán utasítja Haszán lippai bejt és a temesvári kádit, hogy legott szállíttassanak löport Belgrádba. „A fekete löpor ügyét — így végződik a rendelet — nem lehet egyéb ügyekhez hasonlítani, mivel annak a krétai hadjáratba való megérkezése igen fontos dolog; ezért egy napot, egy órát sem késlekedve, a löpor Belgrádba szállíttassék”.²¹ Ugyancsak Mohamed szultán hagyja meg 1687 december 8-án a temesvári defterdárnak, hogy a temesvári löpormalom üzemköltségei fedezésére, „mivel most hiány mutatkozik és sietve szükséges”, ezer gurust utaljon ki.²² A temesvári löporgyártás vezetésében beállott személyváltozás alkalmával közvetlenül a szultántól jön 1684 április 21-én részletekre kiterjedő rendelet az anyagkészlet átadása és a számadástétel tárgyában.²³ A jenői templomszolgák fizetésének kiutalása,²⁴ a temesvári kegyes alapítványi („vakuf”) gondnok,²⁵ a temesvári templomi alkalmazottak kinevezése,²⁶ a temesvári prédikáló²⁷ és a temesvári löporkészítő agai

¹⁴ Szilágyi, id. m. V., 277.

¹⁵ Hóman-Szekfű, id. m. V., 26.

¹⁶ Szekfű előszava a *Török oklevéltár*hoz. (25. lap.)

¹⁷ *Török oklevéltár* 94. Szentkláray: Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből. Budapest 1917, 20.

¹⁸ *Berl. és drezd. gyűjt.* id. h. 1929. évf. 101. l. 292. sz.

¹⁹ 1696 április 28.

²⁰ *Török oklevéltár* 308. lap, 330. sz.

²¹ *Török oklevéltár* 274. lap, 284. sz.

²² Id. m. 275. l. 285. sz.

²³ Id. m. 287. l. 302. sz.

²⁴ Id. m. 305—6. l. 326. sz. II. Ahmed szultán 1693 aug. 23-i rendelete.

²⁵ Id. m. 152. l. 201. sz. 1588 szeptember 30-án kelt rendelet.

²⁶ 1699 május 27-i rendelet. Id. m. 313. l. 339. sz.

²⁷ Id. m. 314. l. 341. sz. 1701 április 23-i rendelet.

hivatal betöltése,²⁸ egy temesvári, a „a váron kívülálló“ omladozó mecsetnek főmecsette, „dsámivá“ emelése,²⁹ a temesvári³⁰ és az orsovaszigeti őrség zsoldjának kifizetése,³¹ egy bánági kereskedő várnkezdvezményének megadása,³² a radnai templom javítása,³³ mind a szultán esetről-esetre kiadott külön engedélyével történtek. Az intézkedések közvetlensége és gyorsasága nem adott helyet semmiféle beavatkozásnak.

Közteherviselés.

Franklin kijelentése szerint adót fizetni és meghalni mindenütt kell az embernek. Az adó tagadhatatlanul erkölcsi kényszer az állam kiépítésére, kulturális intézményekben nyilvánuló jótétemény, feltétele a polgárosodás fejlesztésének, fokmérője a civilizációnak, tükre az egész közösség jellemének, amely az adóigazgatás foganatosításakor, épúgy mint derús időben a napóra az idő haladását, az adóalanyok, valamint az adóügyekben eljáró közegek és hatóságok lelkiismeretességét mutatja. Az adóteher súlyosabb vagy enyhébb volta nem is annyira az adók számától és összegétől, hanem inkább igazságos vagy igazságtalan megosztásától, valamint behajtásának kíméletes, vagy kíméletlen módjától függ.

Ez utóbbi körülmények folytán a török világban a nemmohamedán alattvalók, az úgynevezett ráják, a szó szoros értelmében „misera plebs contribuens“ lettek, mint amely gyűjtőnévvel Verböczy az adóalanyokat nevezi. Mindenkor nyomós okuk volt a jajveszékelésre, mert nemcsak az adónemeknek nem volt se szeri se száma, hanem összegük ugrásszerűen felszökkent és egyedül a rájákra dőlt, akiktől irgalmatlanul behajtatott. A rája kutyájával és barmával sem bánt úgy, mint vele a hetyke és durva adószedő. Lehet-e csodálni, ha a földhöz tapadt, szerencsétlen ráják nagy része, nem szokhatván ezekhez az embertelen viszonyokhoz, megszökött, földönfutóvá lett, nem törődve azzal, hogy a magától elhajított terhet ráköti sorsának osztályosaira, akik rögük mellett megmaradtak. Egyik történetíró huszonháromféle adót számolt össze. Hozzászámítva azonban a különböző váltságdíjakat („vér-adó“), a gazdasági robotmunkákat és a hadi fuvarozásokat, ez a szám tetemesen emelkedik és mivel a behajtásnál eljáró alantas közegek ezen felül a maguk részére „ajándék“-ot is szedtek, az egész adóbeszedés fosztogatások láncolata volt.

Az adót a *keszedárok*, adótisztek szedték be és a Temesvárott szélkező *khaszimedárnak*, adópénztárosnak szolgáltatták be. A török világ

²⁸ II. Musztafa szultán rendelete a temesvári parancsnokságra kirendelt Ahmed pasához, 1699 február 21-ről. Id. m. 312. l. 337. sz.

²⁹ Berl. és drezd. gyűjt., id. h. 1928. évf. 305. l. 130. sz.

³⁰ Török oklevéltár 307. l. 329. sz. II. Musztafa szultán 1695 május 29-i rendelete.

³¹ Id. m. 311. l. 334. sz. II. Musztafa szultán 1697 május 30-i rendelete.

³² Id. m. 242—3. l. 273. sz.

³³ Tört. és Rég. Ért. 1911, 65, Török-magyar okmánytár II. 285, 313, 324, 337.

kezdetén a temesvári ejaletben harminchatezer rája-adóalany volt.³⁴ Mindjárt a Temesköz elfoglalása után *defterek*³⁵ készültek, azaz összeírtak az adótárgyak, jelesen a jószágok jövedelmei, amelyek az adó-kivetés alapjául szolgáltak. Erdély és a temesvári ejalet határának megállapításakor Halil bej és Khászim pasa írták össze az egyes gazdasági telkeket. A deftert beszolgáltatták a szultán kincstárának. Ez volt a temesi tartomány állami főtörzskönyve, vagyonkatasztere. Amely helység e könyvbe be volt írva, adózni tartozott, ha csak egy ember is lakott benne.³⁶ „És valamint akkor beírta Halil bej azokat, — mondja a temesvári pasa — annak úgy kell lenni. Amely falukat ideírt, azok ide valók, mert ő osztotta be. Az vagyon a szultán törvényében, hogy minden efféle dolgok, kiket az defterbe írtak, igazak és ahhoz bíznak. S mikor így a hatalmas szultán számára írnak a defterbe, ha szintén valaki azt helyben nem akarná is hagyni, az defter szerint meg kell lenni.“³⁷

De máskor is történtek adóösszeírások. Midőn pl. Ó-Arad, Gelid³⁸ („Gelin“)³⁹ Mikelaka,⁴⁰ továbbá a Marosnak „Temesvár felőli részén“ fekvő Kisszentmiklós,⁴¹ Ság⁴² és Novák⁴³ falvak „ser“-tizede, harács-, menzil-, iszpendzse- és telekadója, az említett falvakban levő rájákkal, földekkel, hegyekkel és völgyekkel együtt az aradi hídnál létesített kegyes alapítványnak „*vakuf*“-nak adományoztatott, ennek megtörténte a szultáni birtoknyilvántartási hivatalban, „*defterkháné*“-ban feljegyeztetett s a birtoklevél kiállítatott. A XVII. század hetvenes éveiben ismételten elrendeltetett e falvak határainak pontos megállapítása és megjelölése, továbbá a falvak rájáinak összeírása, végül annak felbecsü-

³⁴ *Karácson Imre*: Evlia Cselebi magyarországi utazásai I. 8—9. l. *Borovszky*: Temesvár 44.

³⁵ Ilyen számadásokat nagyobb számmal tartalmaz a *Velics Antal* fordításában és *Kammerer Ernő* előszavával megjelent „Magyarországi török kincstári defterek“ című gyűjtemény két kötete (Budapest, 1886 és 1890.) Bőven tárgyalnak a defterekről *Hammer-Purgstall*nak a török állami intézményekről szóló és *Salamon* id. művei.

³⁶ *Borovszky*: Temes vármegye 335, *Szilágyi*, V. 277.

³⁷ *Borovszky*, id. h.

³⁸ Aradtól északra a gyelidi apátság helyén.

³⁹ A konstantinápolyi birtoknyilvántartási hivatal — „*defterkháné*“ — levéltárában fennmaradt, 1665 december 23-án kelt oklevélben *Karácson* olvasása szerint: „*Gelire*“ (*Török oklevéltár* 260. l.) és „*Harit*“ (Id. m. 263.)

⁴⁰ Az idézett oklevélben, *Karácson* olvasása szerint „Nagy-Lak“. Utóbbi helység, mint ismeretes, a Maros jobbpartján fekszik ugyan, de távolabb Aradtól. Ugyanez (1665 dec. 23) oklevél szerint „Arad alá tartozik a gyulai livában.“ (Id. m. 260.) Ez a meghatározás is inkább Mikelaka mellett szól. Utóbbi helység valószínűleg izmaelita telepítés volt és nevét birtokosától nyerte. (V. ö. *Karácsonyi János*: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913, 15.)

⁴¹ Annak idején, *Márki* térképén: Szentmiklóstelke. (Arad vármegye története.)

⁴² Ismeretlen helység. Alig azonosítható Temessággal (Sagul), mely ugyane vidéken, a Marostól délre fekszik, azonban nagyobb távolságra.

⁴³ Schöndorftól északnyugatra a Maros partján. Az 1665-i oklevélben, *Karácson* olvasása szerint: „Buak“, de szerinte is olvasható „Nuak“-nak (*Török oklevéltár*, 260.)

lése, hogy a falvak egyenkint mily pénzösszeget szolgáltathatnak be a vakuf céljaira.⁴⁴

A temesmegyei Varjas lakosai az egykorú török oklevél szerint⁴⁵ kötelesek voltak minden ház után „a régi időktől fogva fizetni szokott” tizedet: hordó-, azaz must- vagy bor-adót, házadó fejében három *oka*, azaz mintegy négy kilogramm⁴⁶ tiszta olajat, mézet, a szokásos bárányt, továbbá menyasszonypénz fejében negyven akcsét, „régi szokásaik szerint adni szokott” fejadó, *iszpendzse*⁴⁷ címen Khizir napján⁴⁸ száz akcsét, Khászim napján⁴⁹ szintén száz akcsét, hadiadó után tizenhét akcsét, ház után új adó és egyéb követelések fejében négy akcsét, telekadó („*kharáds*“)⁵⁰ fejében száztíz akcsét, füstölt hús („*paszdirma*“) és egyéb követelések fejében ötszáz akcsét fizetni. Ez volt a varjasiak úgynevezett „rendes” adója, amelyre nézve a hatóságok a lakosokkal, az összeírás szavai szerint, „megállapodtak”. (Az „*ákse*“ kis ezüst-pénz, oszpora volt, amelynek értéke az idők folyamán változott.) Az adókirovási munkálatokat a már említett defterkháne őrizte és szükség esetén másolatot is adott.⁵¹ Ez az adóelőírás azonban nem volt az adómenek megcsontosodott konglomerátuma, hanem esetenként hatalmas fejlődésnek indult a köztartozások öregbülésével. Rendszernek nyomát sem találjuk. Nem volt falu, amelynek adója egy másikéval osztály és faj szerint egyezett volna.⁵² A varjasi példa éppen csak bepillantást enged az adó zürzavarának rejtelmes sűrűségébe.

Az adó terhét súlyosbította a behajtás kegyetlen és önkényes módja. A földesúr lehető magasra becsülte a jövedelmet; az annak megfelelő összeget a ráján behajtotta, akár volt termés, akár nem. Megkísérelte azt is, hogy az adót az egyes emberek helyett a helysége vesse ki, hogy ennek lakosságát annak egyetemleges teljesítésére kötelezze.⁵³ Ily módon sokszor sikerült a már régen kipusztult adóalanyok adóhátralékát is behajtani. Némely adófajt egyszer a porták, másszor a családfők száma után, majd pedig egy-egy egész helysége, a porták és a család-

⁴⁴ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 272—3. l. 16. sz. és 1929. évf. 68. l. 176. sz.

⁴⁵ 1665 december 23. *Török oklevéltár*, 259—260. l. 280. sz.

⁴⁶ Egy *oka* annyi mint 128 kg.

⁴⁷ A fejadó vagyis a halálváltság, a fejaváltságadó, a hódító muzulmán és a meghódított „hitetlen” közt fennállott viszony legjellegzetesebb kifejezése. A fejadó „*iszpendse*“ a perzsa „*pendzik*“ azaz „*ötöd*“ szónak törökös alakja és azt jelenti, hogy minden zsákmányból, tehát a rabszolgákból is egyötöd a szultáné. Az adóalany, a meghódított lakosság neve: „*raja*“, „*rajet*“, azaz „nyáj“, a Korán verse értelmében: a szolgák az úrnak nyája, melyről az számot fog adni. Azaz a kalifa a rájákat fej szerint tartja számon és fej szerint adóztatja. *Hóman-Szekfü*, V. 22.

⁴⁸ Április 23-a, a régi naptár szerint.

⁴⁹ Október 26-a, a régi naptár szerint.

⁵⁰ A muzulmán vallásjogon alapuló földadó (*telekadó*), sokszor azonban fejadót is jelentett.

⁵¹ Idézett oklevél.

⁵² „Az adófizető rája az egészből csak annyit értett már, hogy neki egyetlen lépést, egyetlen mozdulatot nem szabad tennie fizetés nélkül”. *Hóman-Szekfü*, V. 34.

⁵³ Szalay-Baróti, III. 296.

fők számának figyelembevétele nélkül, átlagösszegben vetették ki. Mivel az egyre növekvő inség miatt sokan elszöktek, ezeknek köztartozása is a megmaradt rájákat terhelte.⁵⁴ Így például 1663-ban a Radnán maradt nyolc katolikus bosnyák családnak ugyanazt az összeget kellett fizetnie, amely előbb harmincöt családot terhelte.⁵⁵

Előfordult, hogy a birtokos az adót merőben önkényesen felemelte, de ezt, hogy a megállapított számnál több katonát ne állítson, be nem jelentette. Túrniók kellett a rájáknak, mert ahhoz, hogy a panasz a szultánig jusson, sok pénz kellett. A földesúr a tizeden kívül még azt is megkívánta, hogy háztartási szükségleteiről, tüzelőről, vajról, mézről,⁵⁶ gyümölcsről is alattvalói gondoskodjanak.⁵⁷ Ibrahim pasa jelentésére, hogy az orsovai,⁵⁸ moldovai és palánkai kerületekben a ráják vonakodnak a telelés után eltávozott csapatok hátrahagyott tevéit és lovait „a törvényes feltétel mellett” ellátni, a szultán ezt a kötelezettségüket megállapította s teljesítését 1664-ben⁵⁹ rájuk parancsolta.⁶⁰ Ugyanez év őszén a verseci kerületbe 550, a csákovai és pancsovai kerületbe egyenként 360, a csatádiba 430 ló, Becskerekre 80 „szakasz”⁶¹ tevé osztatik ki telelésre. Az állatokat „a szokott feltételek mellett el kell látni árpával és szalmával.”⁶² A temesvári vár karbantartásának kötelezettsége „Temesvár előkelői” tudomása szerint mindig a temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerekai kerületek rájait terhelte.⁶³ A temesvári, csákovai, verseci, pancsovai és becskerekai kerületek lakosai kötelesek voltak az eszéki híd javításánál is robotmunkát végezni. Vonatközlő rendeletét a szultán lakonikusan ezzel szankcionálja: „A munkakerülőket fel kell akasztani.”⁶⁴

De volt olyan eset is, hogy a ráják teljesítette hadi és egyéb célú szolgálatokat betudták az adóba. El kegyben az újpálánkiak részesültek.

⁵⁴ *Hóman-Szekfű*, V. 26–27.

⁵⁵ *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 199, 89.

⁵⁶ V. ö. a bodrogi lakosok panaszát.

⁵⁷ *Szalai-Baróti*, III. 296, *Szilágyi*, V. 279.

⁵⁸ „*Irsova*”.

⁵⁹ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 61–62. l. 155. sz. Rendelet az orsovai, moldovai és palánkai kádihoz, 1664 február 28–március 8.

⁶⁰ Ugyancsak ez év tavaszán rendeli a szultán, hogy „mivel a tél elmúlt és már legeltetni lehet, a szegedi kerületben telelő tatár katonák számára a rájától csak félannyi árpát szedjenek be, mint amennyit a tél folyamán szedtek.” (Id. h. 65. l. 169. sz.)

⁶¹ Szakasz, „katar” a. m. egymáshoz láncolt tevék vagy teherhordó állatok sora, mégpedig a jelen rendelet szerint olyan sor vagy szakasz, mely négy darabból áll (800 katar eszerint 320 darab; 80 katar tevének meg 40 lónak 360 adag takarmányra van szüksége.)

⁶² A becskerekai kádi még külön részletes utasítást kap: Minden szakasz tevé számára egy-egy árpából és szalmából álló adagot kell adni. Az ugyanott telelő 20 lónak, továbbá a felügyelő 20 lovának szintén egy-egy adag takarmány, valamennyinek tehát összesen és naponként 360 adag takarmány, elegendő szalma, egyéb eleség és tűzifa adandó. (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 88. lap, 240. sz.)

⁶³ Id. h. 1929. évf. 103–4. lap, 298. sz.

⁶⁴ Id. h. 1929. évf. 66. lap, 171. sz. — Mivel nem jelent meg elegendő munkás, a szultán elrendeli, hogy „az elmaradókat irgalmatlanul ki kell végezni”. Id. h. 72. lap, 191. és 192. sz.

A temesvári várórség élelmezésére húszezer „kile“ búzát kellett Belgrádból a „Temesvártól tizenkét órányi távolságban levő Újpalánkára“ szállítani, azt a nevezett vár parancsoló pasájának átadni, hogy ott biztos helyen őriztessék, ha pedig ilyen nem volna, e célra egy nád-fedelű magtár készíttessék, hogy „mikor majd a téli napok megjönnek, azt az ottani ráják, mint a maguk részéről eladni szándékolt élelmiszereket, hátukon, lovakon, szamarakon a Temesvár várában levő magtárba szállítsák“. E szolgáltatás fejében kilétkint az 1009, vagyis az 1698 évben fizetendő fejadójukból egy para engedtetett el nekik.⁶⁵

Tetézte az adóbeszolgáltatással járó bajokat még egyik-másik hitvány tisztviselő arcátlansága, aki annak elhíresztelésével, hogy most az átadást az ő kezébe kell teljesíteni, ráijesztett a jámbor népre, hogy késedelem nélkül rója le köztartozásait. Miután ez megtörtént, kiderült a csalás, de az adót a népen ismét behajtották.⁶⁶

Ama körülményt, hogy a ráják súlyos adózásaik ellenére, keresztény uralkodóiknak, az erdélyi fejedelmeknek és a Habsburg-uraknak, továbbá keresztény földesuraiknak és a vármegyéknek beszolgáltatották a régi állapotok szerinti adójukat, általában ragaszkodásuknak, a nyugati keresztény közösséghez való tartozásuknak és földesuraikhoz való vonzalmuk bizonyítékának tekintik. Minthogy azonban nem valószínű, hogy a ráják szenvedélyes adófizetők lettek volna, az akkori zűrzavaros adóviszonyok figyelembevételével, egyes esetekben jogosultnak látszik az a nézet, hogy a zaklatásoktól való megkíméltetés végett adták meg a kirótt adót. Ezzel a török nem törődött, épúgy, mint a hitközségi szervezetek működését nem kifogásolta, ha a neki járó adót behajtotta. Az egy alkalommal támasztott kifogásokat Verancsich Antal érsek Konstantinápolyban azzal a rabulisztikus érveléssel üttötte el, hogy a „keresztény császár épúgy feje az egész kereszténységnek, mint a szultán a mohamedánságnak és esküjét szegné meg, ha ily sok keresztény néppel nem törődne“. ⁶⁷ Múltán hasonlították már az egykorúak az adófizető rájákat oly „szegény juhnyájhoz“, amely „két úrnak — a töröknek és kereszténynek egyaránt — adja tejét és gyapját“. Pedig őket sem az egyik, sem a másik uruk nem védte, hanem egyaránt sarcolták mind a török hadak, mind az erdélyi fejedelem, mind a „bécsi király“ szolgálatában álló keresztény vitézek.⁶⁸

Birtokviszonyok.

A törökök a Korán jegyében azzal a szándékkal indultak hadjárataikra, hogy az egész keresztény világot megsemmisítsék és e helyett Mohamed vallási rendszerének, az iszlamnak, viláгурalmát megalapítsák. Ez az eszméjük gyűlölettel töltötte el őket minden ellen, ami a

⁶⁵ II. Musztafa szultán 1697 április 22-i rendelete. *Török oklevéltár* 310. lap, 333. sz.

⁶⁶ *Szalay-Baróti*, III. 296.

⁶⁷ Id. m. III. 304. V. ö. II. Ferdinánd király támogatását a szegedi ferencesek részére. *Reizner*: Szeged története IV. (Oklevéltár) 173. l., 105. sz. (1628 aug. 14.)

⁶⁸ Id. m. I. 150.

kereszténységnek javára volt. Természetes tehát, hogy amidőn egy keresztény ország rész hatalmukba került, nemcsak nem tartották tiszteltben a legyőzötteknek történelmi jogokból származott magánjogi szerzeményeit, hanem éppen ellenkezően, mivel ezekben a kereszténység támaszait és oszlopait látták, teljes kiirtásukra törekedtek. Megtehették, mert a hatalom az ő kezükben volt. Meg is tették. Nem nézték a pecsétes leveleket, nem hallották a jogfosztottak jajgatását. Túltették magukat azokon minden tanakodás és gondolkodás nélkül és hozzáfogtak elsősorban a dologi jog reformjához. Munkájuk nem volt fércmű, hanem oly alapos és lényegbevágó, amint azt a Korán követelte. Nem szorítkozott a létezett intézmények átalakítására, hanem fenekestül felforgatták azokat. Egészen új kormányrendszer lépett életbe, amelynek rendszabályai nem hederítettek a múltra, hanem irányelveiket a jelen állapotából és a Korán szelleméből merítették. Fanatikusan törtek a munka végrehajtása is.

Megszűnt a régi lakosok mindennemű birtokjoga. Az elfoglalt terület egyötöde vallási célokra, a szultánnak, mint Allah helytartójának jutott, akinek akaratát egyedül csak a Korán korlátozta. Ezt a szultáni kincstár (*kházine, khászna*) kezelte.⁶⁹ A megmaradt négyötödrész a szpáhik közt⁷⁰ osztatott fel kisebb-nagyobb birtokrészekbe. A kisebbeket „timár”-birtokoknak, a nagyobbakat „ziamet”-nek nevezték.⁷¹ A szpáhik kötelesek voltak jövedelmük arányában a hadi kötelezettségekhez hozzájárulni és katonai szolgálatot teljesíteni. Így történt, hogy 1663 április havában megparancsolja a szultán a temesvári alajbegnek, hogy az ejalet valamennyi ziamet- és timár-birtokosával⁷² azonnal induljon Erdélybe és Kücsük Mehmed pasa rendelkezése szerint teljesítsen szolgálatot.⁷³ Ugyanazon év májusában pedig megparancsolja neki, hogy a temesvári ejalet valamennyi ziamet- és timár-birtokosával siessen Várad védelmére.⁷⁴

⁶⁹ *Hóman-Szekfű*, V. 22, 25.

⁷⁰ A birtoklási viszonyok katonai természete kidomborodik a különböző elnevezésekből: „szpáhi” („lovaskatona”, mert eleinte csak azok kaptak öröklött hadkötelezettség fejében földet), „szandsák” („zászló”) „szandsák-bej” („zászló-főnök”, „zászló-fejedelem”). V. ö. *Salamon*, 123. A Temesköz területére vonatkozó szultáni rendeletek legnagyobb részét katonai intézkedések. (V. ö. *Török oklevéltár*, 26.)

⁷¹ Az 500—20,000 oszporát, vagy ákését jövedelmező hűbértartókat „timár”-nak, a birtokos szpáhit „timárlí”-nak, a 20,000—100,000 oszporát vagy ákését jövedelmező birtokot „ziamet”-nek, birtokosát „zaim”-nak nevezték. (*Salamon*, 124, *Török oklevéltár*, 390.)

⁷² „Az egy ákésétől ezerig és az ezer ákésétől százezerig terjedő jövedelemmel bíró zaimokkal és timárosokkal”.

⁷³ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 282. l., 51. sz.

⁷⁴ Id. h. 278. lap, 68. sz. — Midőn a Kücsük Mehmed pasa, jenői begler-bej mellé szolgálatra kirendelt jenői és temesvári várkatonák, tisztjeiket és zászlóikat odahagyva, vijaletjeikbe mentek, a szultán 1663 júniusában meghagyja, hogy azonnal küldjék őket vissza tisztjeikhez, zászlóik alá. *Berlini és drezdai gyűjt.* (Id. h. 289. l. 75. sz. V. ö. a szultán 1663 június 27—július 6-i rendeletét. Id. h. 292. l. 87. sz. és 1663. augusztus 5—14-i rendeletét. Id. h. 295. l. 100. sz., 1929. évf. 97. l. 278. sz.)

Ebben a szpáhik intézménye egyezett az európai hűbériséggel, de más tekintetben lényegesen eltért tőle. Birtoka személyéhez volt kötve és halála után visszaháramlott az államra.⁷⁵ Sőt a szpáhi élethosszigan való haszonélvezeti joga sem volt biztosítva, mert birtoka is könnyen változott. Ha kitüntette magát, helyette nagyobbat nyert, mégpedig nemcsak a temesvári ejaletben, amelyben élt, hanem a szultán birodalmának bármely részében. Ha pedig valamiben hibázott, birtokát elvonták tőle. A timár-hűbérbirtokok csere tárgyai is lehettek. Abdullah-oglu Ibrahim és Abdullah-oglu Ahmed kérésére II. Murad szultán megengedte, hogy előbbi lippai, utóbbi temesvári timárbirtokát „ugyanakkora jövedelmű” budai timárbirtokért cseréljék meg.⁷⁶ Ez arra mutat, hogy a kormány jó szemmel nézte, ha a szpáhi nem kötötte magát birtokához. Utóbbi rendszerint nem is tartózkodott huzamosan birtokán, hanem beszédvén annak jövedelmét, azzal tovább nem törődött. Okoszerű gazdálkodásról szó sem lehetett. Nem is lett volna értelme, hogy az ideiglenes birtokos mást, mint rablógazdálkodást folytasson.⁷⁷

Mivel a régi jogok megszűnésével sok föld uratlanná vált, a szultánok bőven osztogatták ezeket az értük esengő híveiknek. Alsóbbrendű tisztviselők, agák és futárok (csauszok) csalfasággal szintén szereztek ilyeneket.⁷⁸ A vitézkedett katonák közvetlenül a szultánhoz folyamodtak. Egy ilyen temesvári szandsákbeli ziamet-birtok adományozására irányuló kérvény fennmaradt 1690 június 9-ről:⁷⁹ „Felsőleges, kegyelmes szultánom! E szolgájának (név nincs említve) előterjesztése az, hogy a temesvári szandsákban, a krassovai járásban Szás⁸⁰ nevű faluban és környékén 21.275 ákese jövedelmű ziamet, amelynek birtokosa, Kara Ibrahim, ennekelőtte elhalálozott s így ziametje megüresedett, én szolgája pedig a végeken levő emberek közül az elhúnytak rokonságából, a veteránok közül való vagyok s felséged előtt ismeretes, hogy minden tekintetben érdemes vagyok, tehát azon kötelezettséggel, hogy sietve arra a vidékre menjek és a zászlóm alatt összegyűjtendő emberekkel császári szolgálatra fordíthassam igyekezetemet, kérem, hogy az említett ziamet eme szolgájára ruháztassék és átadassék. A parancs és fermán kegyes szultánom öfelségét illeti. Kelt az 1101 év Ramazán hó 3-án”.⁸¹ Az eddig kiderített adatok alapján mintegy hatvan oly ziamet- és háromszáz olyan timárbirtokról van tudomásunk, amelyek a szultánok kegyelméből a temesvári beglerbej fennhatósága alatt létesítették. Adományozásuknál nem a földterület, hanem az ákeseban meghatározott évi jövedelem nagysága volt mérvadó.⁸²

⁷⁵ Bár tekintettel voltak arra, hogy újból adományozás esetén a hűbéres fia nyerje el a birtokot. (*Szalay-Baróti*, III. 294.)

⁷⁶ 1582 február 3. és 1588 augusztus 4-én kelt szultáni rendelet a budai beglerbejhez. (*Török oklevéltár*, 120. l. 144. sz. és 150. l. 197. sz.)

⁷⁷ *Szalay-Baróti*, III. 295, *Hóman-Szekfű*, V. 23.

⁷⁸ *Újabb részletek* 8. *Szekfű Gyula* előszava a *Török oklevéltár*hoz, 26.

⁷⁹ *Török oklevéltár*, 291–2. l., 306. sz.

⁸⁰ Valószínűleg eltorzított név. Ezért a hely fekvése nem állapítható meg.

⁸¹ A Temesközt és Szerbiát ekkor császári seregek tartották megszállva, ezért volt ott török katonaságra szükség. *Újabb részletek*, id. h.

⁸² Id. m. 11.

Birtokot kapott a temesvári ejaletben: 1564 július havában *Dsafer pasa*;⁸³ 1565 március 10-én *Mehmed* temesvári csausz, aki István „erdélyi király“ segítségével sietett;⁸⁴ ugyanazon év március 26-án *Ibrahim-oglu*⁸⁵ *Haszán* bej, aki János Zsigmond erdélyi „király“ segítségével vitézül viselkedett;⁸⁶ két nappal később, március 28-án *Iszkender* lippai szandsákbeli timárbirtokos;⁸⁷ ugyanez év július 21-én a *csanádi bej*;⁸⁸ 1565 október 4-én a temesvári csausz fia, *Mehmed*;⁸⁹ ugyane napon *Iszák*, a csausz-bán futára;⁹⁰ 1565 december 28-án *Ahmed* vojvoda fia, aki „Várad vára elfoglalásánál és Szatmár városában egy kiváló hitetlennek a fejét levágta“;⁹¹ 1565 december hó 29-én *Sehszuvár* lippai timárbirtokos;⁹² 1566 január 6-án a János Zsigmond segítségével siető *Avaz-oglu Mahmud*;⁹³ ugyanaz napon *Musztafa*, aki „az erdélyi háborúban egy kiváló hitetlennek a fejét levágta és annak páncélját felöltötte“;⁹⁴ három nappal később *Hamza-oglu Mehmed*, a temesvári szandsákban, a fenlaki járásban timárbirtokos, minthogy „István, erdélyi királynak segítségével derék szolgálatot végzett“;⁹⁵ másnap *Juszuf* a temesvári szandsákban, a cserini⁹⁶ járásban timárbirtokos, ugyancsak az erdélyi fejedelemnek nyújtott segítségéért;⁹⁷ január 19-én *Haszán*, „a temesvári ejaletben, a csákovai járásban“ timárbirtokos⁹⁸ és *Ali-oglu Haszán*;⁹⁹ 1573 január 9-én a szatmári hadjáratban kitűnt *Szulejmán fia Haszán*;¹⁰⁰ 1581 augusztus 9-én a temesvári szandsákhoz tartozó Ofszenica, Rudna és Dolác falvakban, *Ferhad*, aki a lippai szandsákban, Solymos várában „topcsi“ volt;¹⁰¹ 1587 május 5-én *Ali-oglu Kászim* gyulai szandsákbeli timárbirtokos.¹⁰²

A kormányzó beglerbej önkényesen jelölte ki magának a termőföldek legjavát, amelyeket úgyszólván minden költség nélkül keresztény rabslugaival munkáltatott. Turpissága csak akkor derült ki, amikor hadipénzek elikkasztása miatt vonták felelősségre. *Evlia Cselebi* szerint még a kisebb tisztviselők is rengeteg jövedelemmel rendelkeztek.¹⁰³

⁸³ *Török oklevéltár*, 46. l. 18. sz.

⁸⁴ Id. m. 68. l. 64. sz.

⁸⁵ „Oglu“ annyit, mint „fia“, tehát: Haszán-fia.

⁸⁶ *Török oklevéltár*, 69. l. 67. sz.

⁸⁷ Id. m. 70. l. 68. sz.

⁸⁸ Id. m. 70–71. l. 70. sz. ⁸⁹ Id. m. 73. l. 74. sz.

⁹⁰ Id. m. 73. l. 75. sz.

⁹¹ Id. m. 77. l. 83. sz.

⁹² Id. m. 78. l. 85. sz.

⁹³ Id. m. 79. l. 87. sz.

⁹⁴ Id. m. 79. l. 88. sz.

⁹⁵ Id. m. 81. l. 91. sz.

⁹⁶ Talán Csernye (Crnja) Torontálmegyében (Jugoszlávia).

⁹⁷ *Török oklevéltár*, 81–82. l. 92. sz.

⁹⁸ Id. m. 82. l. 94. sz.

⁹⁹ Id. m. 82. l. 94. sz.

¹⁰⁰ Id. m. 103–104. l. 119. sz.

¹⁰¹ Id. m. 113. l. 130. sz.

¹⁰² Id. m. 136. l. 174. sz. Radseb szendrői kapitány „a temesvári szandsákban, a pancsovai járásban, Falva nevű faluban“ volt ziametbirtokos. (II. Murád szultán 1581 június 4-én kelt rendelete. *Török oklevéltár*, 111. lap, 126. sz. A helység ez elnevezés alapján nem határozható meg. V. ö. *Újabb részletek* 8–10.)

¹⁰³ *Karácson*: *Evlia Cselebi magyarországi utazásai* I. 9–14. *Újabb részletek*, 12.

A nagyvezírek töméntelen vagyonnal bővelkedtek a temesvári ejaletben. Bizonyítja ezt az emlékükre és nevük dicsőségére tett alapítványok nagysága. *Szokoli Mohamed* nagyvezír 1573-ban kegyes alapítványokra a temesvári ejaletben levő következő ingatlanokat és ingóságokat rendelte: A csanádi szandsákban, Becskerek¹⁰⁴ városában, a Béga folyón négy köre járó malmát, a Becskerek környékén fekvő Elemér¹⁰⁵ nevű falut, a Szöllös¹⁰⁶ nevű földet, az Orlovát¹⁰⁷ nevű földet, 2500 darab juhot, 250 darab paripát, 600 ökröt és 11 bivalyt, a jól őrzött Becskerek városában épített szép alkotású fürdőt, az említett fürdő közelében épített 22 boltot, Temesvár városában levő 5 boltot, a szállóházat, amely 6 boltot és számos lakást foglalt magában, szintúgy Rékás¹⁰⁸ városában, a Temes folyón két köre járó malmot. Mindezeket vakuffá tette, azaz kegyes alapítványoknak szánta.¹⁰⁹ Még nagyobb *Köprülü Mohammed* nagyvezír alapítványa a temesvári, jenői és a lippai szandsákokban.¹¹⁰ Ehhez az alapítványhoz tartoztak többek közt¹¹¹ a Maros jobbpartján: Ó-Arad, Gelid,¹¹² Mikelaka,¹¹³ a Maros balpartján, „a temesvári oldalon”: Kisszentmiklós, Ság, Novák¹¹⁴ és Varjas.¹¹⁵ Mekka és Medina szentvárosoknak is jutott adomány a temesközi nagybirtokokok jövedelméből: odaszállították a temesvári tartományi kormányzótól már régebben lefoglalt Sebes és Lugos váraknak évi 3500 arany jövedelmét.¹¹⁶ Ambár az itteni timárbirtokok, mint kincstári jóságok, tehát államjavak felől csak a szultánok rendelkezhettek és IV. Mohamed 1665 május 7-én a temesvári defterdárnak adott parancsában egyenesen „császári birtokok”-nak¹¹⁷ nevezi a neki jövedelmező temesi földeket, mégis a nagyvezírtől lefelé minden mozlim birtokos saját tettsége szerint rendelkezett jószágáról.¹¹⁸

¹⁰⁴ Nagybecskerek.

¹⁰⁵ Nemacki Elemir, Nagybecskerek mellett, Jugoszláviában.

¹⁰⁶ Nákófalva (Nakovo), Torontálmegye, Jugoszlávia.

¹⁰⁷ Torontálmegye, Jugoszlávia. A török oklevélben: „Orlohat”.

¹⁰⁸ Temes-Rékás. ¹⁰⁹ *Török oklevéltár*, 103. l. 118. sz.

¹¹⁰ *Török oklevéltár*, 259–272. l. 280. sz.

¹¹¹ Az oklevélben több, kétségtelenül eltorzított helységnév fordul elő, mint: Gergyász, Potes, Hanszali, Meg-Szelveres, Haludes, Haloves (a csanádi járásban), Holszeg, Buzáros, Kebekende, Karakamba, Fejérekhezila.

¹¹² Az oklevélben „Gelire” (260. l.) „Harit” (263. l.). V. ö. Közteherviseles 39. jz.

¹¹³ Az oklevélben, *Karácson* olvasása szerint: „Nagy-Lak”. (260.) V. ö. 40. jz.

¹¹⁴ Az oklevélben: „Buak”. (Id. m. 260, 262, 263.) A helységet az 1664 március 19–27-i oklevéllel való összevetés alapján (*Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 88. l. 176. sz.) azonosíthatjuk Novákkal.

¹¹⁵ *Karácson* szerint „Aradmegyében” (Id. m. 267.). Eszerint a Tornyától északkeletre fekvő, mai Nagy- vagy Kis-Varjas értendő alatta. Azonban kétségtelen, hogy a temesvármegyei Varjas értendő, mert határainak leírásánál Perjámos, Nagyfalva (Satumare), „Kétfil” (Chetfel), Kenézház (azaz: Temeskenéz, Knez) és „a csanádi járáshoz tartozó Harmat nevű falu” említettnek. Id. m. 268–269.) Utóbbi Perjámostól keletre, az Aranka-Maros-közön feküdt. (*Borovszky: Csanád vármegye* II. 206.)

¹¹⁶ *Karácson: Török történetírók 410. Újabb részletek*, 13.

¹¹⁷ „Császári khászom”.

¹¹⁸ *Török oklevéltár* 244. l. 275. sz. *Újabb részletek*, 15.

E mellett az erdélyi fejedelmek, a Habsburg-királyok és a nádorok mind a szultán, mind hűbéreseinek rendelkezéseit tekinteten kívül hagyva, e jószágokat, mint uratlan birtokokat szintén tovább adományozták, a régi szokott mód szerint, azaz vagy az adományozott családjának magvaszakadásáig, vagy ennek élete hosszáig, vagy hadi kötelezettségének¹¹⁹ tartamáig. Rákóczi Zsigmond fejedelem 1607 június 28-án Pancsovai János és Pani lippai szerb katonáknak a temesmegyei Kétfél¹²⁰ Vántelek és Faluhely pusztult birtokokat; Báthori Gábor fejedelem 1609 szeptember 15-én egyes hajdúinak Serked, Ferged, Zombor¹²¹ és Tömpös¹²² falvakat, 1626 július 11-én Sajti¹²³ csanádmegyei falut, 1628 július 15-én Dézsi Gergely borosjenei harmincadosnak a csanádmegyei Harmat¹²⁴ és az aradmegyei Szentmiklós¹²⁵ jószágokat, 1635 július 2-án Szászvárosi Cserepes Ábrahám leányainak a temesmegyei Hasiagh, Sebel, Tecz, Gurguria falvakat és pusztákat; I. Rákóczi György fejedelem 1636 június 31-én Borosjenői Tisza György deáknak (Georgius literatus Tisa Makainus de Boros-Jenő)¹²⁶ 14 falut és pusztát Arad-, Csanád- és Temesmegyékben, 1646 július 3-án borosjenői katonáinak a csanádmegyei Perek, Komlós, Kovácsháza, az aradmegyei Kurtics, Iberd és Czipán pusztákat, 1647 március 28-án Kis Márton körösszegi hajdúkapitánynak a csanádmegyei Zombor, Ferjed, Pordan, Tömpös s a zarádmegyei Kovászi¹²⁷ helységeket; II. Rákóczi György 1649 december 2-án Fejér Ábrahám borosjenői vitéznek a csanádmegyei Apátfalva és Tövis pusztákat adományozza.¹²⁸

Mint hogy e birtokbaiktatások a tényleges viszonyok miatt nem történhettek a helyszínen, a beiktatási parancsokat rendszerint megtoldották azzal a záradékkal: „amennyiben a törököktől való félelemből megtörténhetik“, és a beiktatások foganatosítottak, de — távol a hely színtől. Így gróf Csáky László zólyomi és komáromi főispánt 1645-ben a győri káptalan iktatta be torontálmegyei birtokaiba, majd 1695-ben hasonnevű fiát is.¹²⁹ Királyi rendeletre iktatja be 1635-ben a garamszentbenedeki konvent Bélteki Pált és Olasz Pált a csanádmegyei Szentmiklós, Pádé, Morotva és Hodics¹³⁰ birtokaiba.¹³¹

¹¹⁹ „Durante beneplacito“.

¹²⁰ Kétfél (Chetfel).

¹²¹ Kiszombor a Maros partján.

¹²² A hajdani Tömösmönester helyén.

¹²³ Sajtény (Seitin) a Maros jobbpartján.

¹²⁴ V. ö. 115. j.

¹²⁵ Kisszentmiklós.

¹²⁶ A Tisza grófok őse.

¹²⁷ Kovaszinc.

¹²⁸ *Borovszky*, id. m. I. 244 I. Ferdinánd 1557 augusztus 1-én az aradmegyei Györök falun kívül a csanádmegyei Oroszlámos egyes részbirtokait eladományozza. (*Országos Levéltár*: Liber Regius Ferd. et Max. p. 414.)

¹²⁹ *Pesty Frigyes*, A történelmi földrajz kérdései Torontálban. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1879, 161. l.

¹³⁰ Jugoszláviában a Tisza balpartján.

¹³¹ *Borovszky*, id. m. I. 246.

Gazdasági élet.

A lakosság elenyészésének természetszerű folyamánya a földnek elvadulása, majd ennek következménye, a gazdálkodás teljes leromlása, rövid időn belül bekövetkezett. A kultúrtörökvések kezdettől fogva a haladás anyagi alapjának lerakására irányultak. Oktatták a tapasztalatlan népet a föld termősítésére, a belvizek levezetésére, a hiányzó víz odavezetésére, az állatállomány gyarapítására. A talaj meghálálta gondozását és szilárd alapot adott a nyugateurópai kultúra meghonosítására. A vad őstermészet barátságos színt öltött és gondozóját ottmaradásra, otthonának alapítására édesgette.

A török pusztítások folytán megfogyott munkaerő elégtelensége miatt műveletlenül hagyott föld termőképessége alábbszállott. Az utak gondozásának, a belvizek levezetésének, a védőgátak karbantartásának elmaradásával az egész vidék, mely nevető virányaiért azelőtt paradicsomnak magasztaltott, gyászos pusztasággá lőn, melyet az utasok „temetőnek“ neveznek.¹³² *A föld is visszaesik korábbi állapotába, újra vadonná, mocsarak, ingoványok, vadvizek gyűlhelyévé válik, mert a talaj minősége eredetileg vizes, lápos volt. A középkori oklevelek minduntalan patakokat, vizeket, halastavakat emlegetnek. De a vizeket emberi kéz igába hajtotta és a halastavak halgazdagságuk szaporításával a lakosságnak olcsó élelmet, tulajdonosaiknak pedig bő jövedelmet adtak.*¹³³ A török csak harcászati célokra használja fel a vizeket: több várnak termékeny környékét mértföldekre terjedő körzetben elárasztotta.¹³⁴ Nem akadályozta a mocsarak képződését, a belvizek elhatalmasodását, szeszélyes szertefolyását az ültetvényeken. Nemesak az alibunári mocsárvidéken, hanem az egész Temesközben keresztül-kasul húzódik a mocsárvíz, a posványok hosszú sora sajátos állatvilágukkal, mérges levegőjükkel.¹³⁵

A talaj romlása következtében a termés mennyiségileg és minőségileg is csökkenvén, *a földművelés egyre szűkebb korlátokra szorítkozott.* A közbiztonság teljes hiánya miatt meghúzódott a falvak közvetlen közelében. A jobbágy pedig attól tartván, hogy termésfeleslegét ura elveszi, csak annyit termelt, amennyire saját szükségleteinek fedezésére szüksége volt.¹³⁶ A földesúrnak nem állott érdekében a földművelés felkarolása, mert birtokának jövedelméhez képest katonát állítani tartozott. Mivel a pusztta földet ez a kötelezettség nem terhelte, inkább legelőnek adta bérbe, mert az a kevés, amit érte kapott, egészben az ő markát

¹³² A császári követek és azok kísérői leírásainak egy részét magyar fordításban kiadta Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054–1717. Budapest 1891. *Hóman-Szekfű*, V. 5–6.

¹³³ *Hóman-Szekfű*, V. 6–8.

¹³⁴ *Fekete*: A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó ismeretei. „*Hadtörténelmi Közlemények*“ Budapest 1930, 1.

¹³⁵ *Böhm*: Geschichte des Temeser Banats, 210–215. *Hóman-Szekfű*, V. 8–9.

¹³⁶ *Borovszky*, id. m. I. 207. V. ö. Marcantonio Babaro velencei követ jelentését 1573-ból. *Zinkeisen*: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1854 III. 184. *Salamon*, 250.

ütötte. Midőn az aradi hídnál a Mehmed pasa, nagyvezír alapítványi birtokán letelepedett rájuk hozzáfogtak az elpusztult falu kultúrájának műveléséhez, a szpáhik nemhogy elősegítették volna munkájukat, hanem akadályokat gördítettek ellene.¹³⁷

A gyümölcstermelés szintén hanyatlásnak indult, habár a török gyümölcskedvelő volt. Gyümölcstizedet is szedtek.¹³⁸ A ma is tömegesen termelt, kiváló fajtájú „sikulai” alma ebben az időben honosítottatott meg.¹³⁹ Hasonlóképpen a szőlőtermelés egyes helyeken jó hasznot hajtott. A Borosjenő környékén letelepedett Jován kenéz szőlőhegyeiért holdanként (dönüm) húsz akse adót fizetett a kincstárnak.¹⁴⁰ Kendert, káposztát, lencsét is termesztettek és méhészettel is foglalkoztak.¹⁴¹ Nincs kizárva, hogy a tulipánt a törökök egyenest hozták be ide, bár általános elterjedését úgy magyarázzák, hogy Konstantinápolyból Hollandiába és onnan Németországon át került ide. A nárciszt, egyes rózsafajokat és keleti dinnyemagvakat a törökök ültették el a nélkül, hogy az itt talált kertészetet megváltoztatták volna.¹⁴²

Egészben véve azonban a török virágtenyésztés nem emelkedett jelentőségre. Viszont a mezőgazdasági üzem annyira leszállított, hogy a nép földművelés helyett állattenyésztésre fanyalodott. Erre mutat az a jelenség, hogy a Marostól északra fekvő helységek jobbágysai többnyire barmokkal fizették le adójukat keresztény földesuraiknak. A nagyratrosi jobbágysok több évi tizedüket 210 ökör szállításával egyenlítették ki.¹⁴³ De kivált a juhtenyésztés öltött nagy arányokat. 1581-ben a tizedlajstromok egyedül a csanádi náhijében (kerület) 74,349 juhot mutatnak ki. Egy-egy jobb módú lakosnak 2—300 juha volt, de a tehetősebbeknek 5—600, sőt 1200 birkája legelészett az egykor szorgalmasan szántogatott, de akkor már rétekké vált földeken.¹⁴⁴ Pedig a legelők silányak voltak. Olyanok, amilyeneket a puszta önnönmaga, minden gondozás nélkül kitermel. Az állatok karám nélkül szűködködtek. Kitéve az éghajlat változásainak, árvizek, lápos ingoványok veszélyeinek, elkorcsosultak.

¹³⁷ Szultáni rendelet a jenői kádihoz 1661 augusztus közepéről. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 274—5. lap. 22. sz.

¹³⁸ Az aradvidéki „Hunkalak falu, kertjei után gyümölcstized fejében 300 akcsét” tartozott fizetni. Az 1076. évi dsemazi-ul akhir hó közepén (1665 november 23.-a körül) kelt defter. *Török oklevéltár* 266. lap, 280. sz.

¹³⁹ *Márki*, id. m. II. 252—253.

¹⁴⁰ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 67. lap, 175. sz.

¹⁴¹ Erre vall pl. Kis-Szentmiklós kender-, káposzta-, lencse-tizede és méhkasadója. (Köprili Mohamed nagyvezír kegyes alapítványainak összeírása a temesvári, jenői és lippai livákban, 1665 december 23.-ról. *Török oklevéltár*, 266. lap, 280. sz.)

¹⁴² Gragger: Türkisch-ung. Kulturbeziehungen (*Ungar. Bibliothek*, I. 14. Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin, 1927. 1). Takáts: Rajzok a török világból, III. 358. sk. *Hóman-Szekfű*, V. 65, 400.

¹⁴³ *Borovszky*, I. 207.

¹⁴⁴ *Velics-Kammerer*: Defterek I. 334—335. *Borovszky*. I. 217. A pankotai főesperesség területéről még 1587-ben 2390 dézsmabaránya járt az egri püspöknek. (*Egri Egyházmegyei Közlöny* 1875, 15—19. *Márki*, II. 251). Mint a földművelők, úgy a baromtenyésztők is állandó zaklatásoknak voltak kitéve. 1574-ben pl. a lippai bej egy faluból negyven barmot hajtott el. (*Márki*, II. 251.)

A kereskedést megbéklyózta az utak rosszasága, az utazás veszedelmei,¹⁴⁵ a sokféle vám és az azokkal járó vesződség. A lippai bej két, Szegeden és Temesvárott bántatlanul járt szatmári kereskedő árucikkeit a követelt harmincadok lefizetése dacára is lefogta.¹⁴⁶ 1657 március 23-án Mehmed temesvári pasa panaszkodik a miatt, hogy a temesvári olaszokat, habár áruik dolgában a harmincadosokkal megalkudtak, Jenőbe érkezésükkor minden portékájukból kipusztították.¹⁴⁷ Ehhez járult a hitel hiánya. A tőkepénzesek elrejtették pénzüket, hogy az adószedők ki ne zsarolják őket, a pompakedvelő török nagyurak pedig szinte szenvedéllyel üzték a thesaurizációt. A Temesköz egyik kereskedelmi emporiuma Pancsova volt, ahol a Temes a Dunába torkollik. A víziút nem járt veszedelemmel és olcsó volt. A forgalom Erdély és Belgrád, valamint Buda és a Tiszamenti helységek közt Pancsován át bonyolítottatott le.¹⁴⁸ A szultáni rendeletek sűrűn emlegetik a pancsovai kikötőt.¹⁴⁹ A vidék kereskedelmének szálai Fanilo gazdag görög kereskedőcsalád kezében összpontosultak. Panaszolják a szultánnak, hogy a vámtisztek zsarolják őket: „Mi mindenkor Erdély tájékán kereskedtünk és hozott árucikkeinkről az előírt hivatalos vámot a jól őrzött Belgrádban fizettük meg. Pancsován és egyéb helyeken megállapodva, ott nem kereskedtünk; ezért csak átmeneti vámot fizettünk. Sem Pancsován, sem Jenőn nem zaklattak azelőtt vámkövetelésekkel. Jelenleg azonban a pancsovai vámbiztosok a törvény ellenére egyenkint három gurust, a jenői vámtisztviselők pedig összesen ezer akcsét követelve, erőszakoskodnak rajtuk“. Kéri, hogy „a régi, törvényes összegnél“ magasabb illetékekkel ne sújtsák őket. Kérelmüknek a szultán helyt adott és megparancsolta, hogy amennyiben a vámot Belgrádban megfizették és erről igazolványuk (tezkere)⁵⁰ van, Pancsován csak a régi törvény szerint átmeneti vámot vegyék meg rajtuk.¹⁵¹

A vásártartás nem volt tilalmazva. Ennek fejében azonban, mint pl. Simádon, „maktu“-t kellett fizetni.¹⁵² „Mivel úgy a katonaságra,

¹⁴⁵ A török és a keresztény katonák nem egyszer támadtak a gyanútlan kereskedőkre, megfosztották őket ruháiktól és ha védekeztek, még életüktől is. 1628-ban betörték az olasz kereskedőket elszállásoló ferencrendiek szegedi klostromába. (Reizner: Szeged története, IV. Oklevéltár 105. sz. 173–174. l.) A szultán fülébe is eljutott a híre annak, hogy „egy Jovan nevű rabló vagy húsz lovas társával Orsova táján garázdálkodik“. (Rendelet Kászim jenői pasához 1665 május 16–25. *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1929. évf. 92. lap, 260. sz.)

¹⁴⁶ Márki, II. 260.

¹⁴⁷ Márki, II. 440.

¹⁴⁸ A szultánok gyakran elrendelték élelmiszerek beszerzését a Temesköz-ből. V. ö. IV. Mohamed szultán 1675 június 16-án kelt rendeletét a temesvári ejalet kádijaihoz (*Török oklevéltár* 282. lap, 294. sz.) és 1680 február 10-i rendeletét a Temesvár környékén élelmiszerek vásárlásával megbízott tisztviselőkhöz. (Id. m. 283–4. lap, 297. sz.)

¹⁴⁹ 1673-ból (*Török oklevéltár* 279. lap, 291. sz.), 1680 február 10 (Id. m. 283–4. lap, 297. sz.) 1696 aug. 29-ről (Id. m. 308–9. lap, 331. sz.)

¹⁵⁰ Annyi mint: „cédula“.

¹⁵¹ IV. Mohamed szultánnak a belgrádi állomáshelyen, 1664 szeptember 23-án kelt rendelete a pancsovai kádizhoz. (*Török oklevéltár* 242–3. lap, 273. sz.)

¹⁵² Márki, II. 263.

mint a rájákra nézve egyformán előnyös és szükséges“, a szultán 1661-ben elrendeli, hogy „az aradi hídnál“ („Arad körösü basinda“) évenként kétszer vásár tartassék.¹⁵³ Híres piaca volt Lippának, melynek köből épített oszlopos bazára maig fennmaradt. Mint a középkorban, most is elsőrendű árucikk a só volt, amelyet a Maroson szállítottak ide.

Egyes újabbkori történétírók a törökök természetét szelidebbnek, nyájasabbnak és hódoltság idejében való viselkedésüket derültebb világításban iparkodnak feltüntetni, mint a régebbi írók; mindazonáltal, ha ma, évszázadok leforgása után, a gyűlölködés nagyító szemüvege nélkül nézzük az akkori világot, elvetjük ugyan az egykorú krónikásoktól a törökök megnevezésére esztorgályozott „véredek“ gyűjtőnevet, de elismerjük ítéletük ama megállapításának helyességét, hogy bennük a meghódítottak legengesztelhetlenebb ellenségeiket látták.

¹⁵³ *Berlini és drezdai gyűjtemények*, id. h. 1928. évf. 273. lap, 17. sz.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban, negyedévenként 6—7 ív terjedelemben. A folyóirat az E. M. E. Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ
ERDÉLYI MÚZEUM

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjainak évi 300 lejes kedvezményes áron jár. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala,
Cluj, Str. Baron L. Pop 5.

Magyarországi főbizományos: **STUDIUM R.-T.**
Budapest, IV. Kecskeméti-u. 8.
Előfizetési ára 12 P.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS,
Cluj, Str. I. G. Duca 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Külön-nyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. A kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület” kiadása

1. Rasse Károly: Reményik Sándor	40.
2. Párvan Bazil: A dákok Trójánban	30.
3. Dr. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	30.
4. Dr. Bitay Árpád: A moldvai magyarság	40.
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	40.
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben	40.
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	50.
8. K. Sebestyén József: A brassai fekele templom Mátyás-kori címerai	40.
9. Dr. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	50.
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	50.
11. Dr. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	40.
12. Dr. György Lajos: Két dialogus régi magyar irodalmunkban	60.
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apai és a bethleni gróf Bethlen család címerai	50.
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	50.
15. Dr. Gyártás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	50.
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugóhelye	50.
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban	50.
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1927. év	60.
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkezelebbi határai	60.
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei	50.
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. Fotóslapokkal az 1919—1928. évekről	50.
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	50.
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	50.
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásban	50.
25. Dr. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	50.
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	50.
27. Dr. Csűrű Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	50.
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	50.
29. Dr. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	50.
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	50.
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	50.
32. Dr. Gyulai Pál: A Dobreniet-pályázat és a Bánk bán	50.
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	50.
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	50.
35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	50.
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	50.
37. Dr. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	50.
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év	50.
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	50.
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	80.
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	50.
42. Dr. Kristóf György: Bárd Eötvös József utazásai Erdélyben	80.
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	50.
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	50.
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	50.
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése	80.
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok	50.
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetiái	80.
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	50.
50. Szabó T. Attila: Közép-szamos-vidéki határnevek	50.
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárról	30.
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	50.
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	50.
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	50.
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	120.
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	80.
57. Dr. Tavasz Sándor: A lét és valóság	60.
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	60.
59. Dr. Imre Lajos: A falunévelés irányelvei	60.
60. Dr. Veress Endre: A történetről Báthory István király	80.
61. Dr. Boros György: Carlyle	40.
62. Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökkapát a XVI. században	50.
63. Dr. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blummann	60.
64. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1932. év.	50.
65. Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	50.
66. Dr. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	50.
67. Dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	80.
68. Dr. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	60.
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	60.
70. Dr. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év	60.
71. Dr. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	150.
72. Dr. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben	80.
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében	40.
74. Dr. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	50.

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj Str. Baron L. Pop 5.

Az 1—16. szám elfogyott.